

**ABBOSIYLAR XALIFALIGI HUDUDIDA TURKIY DAVLATLARNING
PAYDO BO‘LISHI VA SIYOSIY AHAMIYATI**

Hasanov Porsoxon Malikshoevich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat Universiteti

Jahon tarixi kafedrası 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abbosiylar xalifaligi markaziy hokimiyatining zaiflashuvi sharoitida turkiy harbiy-siyosiy qatlamning kuchayishi hamda xalifalik hududida mustaqil va yarim mustaqil davlatlarning shakllanishi yoritiladi. Tadqiqotda Tuluniylar, Ixshidiylar, Zangiylar va Mamluklar davlatlari misolida turkiy sulolalarning Misr, Suriya, Iroq va Hijozdagi siyosiy jarayonlarga ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu davlatlarning harbiy boshqaruv tajribasi, salibchilar va mo‘g‘ullar xavfiga qarshi kurashdagi o‘rni, ilm-fan va madaniy hayotga ko‘rsatgan homiyligi ochib beriladi. Maqolada turkiy omil Abbosiylar davri siyosiy tarqoqligining natijasi bo‘lish bilan birga, musulmon Sharqida yangi siyosiy markazlarning shakllanishiga xizmat qilgan muhim tarixiy hodisa sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Abbosiylar xalifaligi, turkiy sulolalar, Tuluniylar, Ixshidiylar, Zangiylar, Mamluklar, Misr, Suriya, harbiy boshqaruv, salibchilar.

Annotation. This article examines the rise of Turkic military and political elites during the weakening of the central authority of the Abbasid Caliphate. Based on the examples of the Tulunids, Ikhshidids, Zengids and Mamluks, the study analyzes the influence of Turkic dynasties on political processes in Egypt, Syria, Iraq and the Hijaz. The article also highlights their military administration, role in resisting the Crusaders and Mongols, and patronage of science and culture. The Turkic factor is interpreted as both a consequence of political decentralization and an important driver of new political centers in the medieval Muslim East.

Keywords: Abbasid Caliphate, Turkic dynasties, Tulunids, Ikhshidids, Zengids, Mamluks, Egypt, Syria, military administration, Crusades.

KIRISH

Abbosiylar xalifaligi musulmon Sharqi tarixida siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar jadal rivojlangan davrlardan biri sanaladi. VIII asr o‘rtalarida Ummaviylar o‘rniga kelgan Abbosiylar dastlab markazlashgan boshqaruvni tiklashga intilgan bo‘lsalar-da, IX asrdan boshlab ulkan hududni yagona siyosiy markaz orqali boshqarish tobora murakkablashdi. Bag‘dod va Samarrodagi saroy siyosati, viloyat hokimlarining kuchayishi, moliyaviy qiyinchiliklar va harbiy qatlamning mustaqil mavqega ega bo‘lishi xalifalikning siyosiy tarqoqlashuviga olib keldi.

Aynan shu jarayonda turkiy harbiylar va lashkarboshilar xalifalik hayotida

muhim o‘rin egallay boshladi. Dastlab ular xalifalarning qo‘shinida xizmat qilgan, saroy xavfsizligi va viloyatlar boshqaruvida faol bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik ayrim hududlarda mustaqil siyosiy kuch sifatida maydonga chiqdi. Misr, Suriya, Iroq va Hijozda turkiy kelib chiqishga ega bo‘lgan yoki turkiy harbiy muhit bilan bog‘liq sulolalar shakllandi.

Maqolaning maqsadi Abbosiylar xalifaligi hududida turkiy davlatlarning paydo bo‘lish sabablarini, ularning siyosiy-harbiy faoliyatini va musulmon Sharqi tarixidagi ahamiyatini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy yondashuv, manbalar tahlili va sulolalar faoliyatini o‘zaro taqqoslash usullaridan foydalanildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mavzuni yoritishda musulmon tarixchilari asarlari hamda zamonaviy sharqshunoslik tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. K. E. Bosvortning “Musulmon sulolalari” asarida Tuluniylar, Ixshidiylar, Zangiylar va Mamluklar kabi sulolalarning xronologiyasi hamda siyosiy mavqei tizimli tarzda ko‘rsatilgan. Ibn al-Asirning “Al-Kamil fi-t-tarix” asari esa Abbosiylar davridagi siyosiy voqealar, amirlar va sulolalar tarixi bo‘yicha asosiy yozma manbalardan biridir.

Zangiylar davrini yoritishda Usama ibn Munqizning “Ibratli kitob” asari alohida manba sifatida e‘tiborga loyiq. Chunki muallif salibchilar bilan bo‘lgan to‘qnashuvlar, Zangiylar saroyi va harbiy muhitiga bevosita yaqin bo‘lgan. Mamluklar tarixini o‘rganishda Muhammad ibn Iyos al-Hanafiyning “Badoi’ az-zuhur fi vaqoi’ ad-duhur” asari Misr siyosiy hayoti, sultonlar faoliyati va Usmonlilar bilan to‘qnashuvlar haqida qimmatli ma’lumot beradi.

Maqolada ushbu manbalar asosida sulolalarning paydo bo‘lish omillari, ularning hududiy siyosati, harbiy kuchi va ijtimoiy-madaniy ahamiyati umumlashtirildi.

ABBOSIYLAR XALIFALIGIDA TURKIY HARBIY OMILNING KUCHAYISHI

Abbosiylar davlati Shimoliy Afrikadan Movarounnahr gacha bo‘lgan ulkan hududlarni o‘z ichiga olganligi sababli, markaziy hokimiyat viloyatlar ustidan doimiy nazorat o‘rnatishda qiyinchiliklarga duch keldi. IX asrga kelib ayrim viloyat hokimlari amalda mustaqil siyosat yurita boshladilar. Bunday sharoitda xalifalar harbiy tayanch sifatida turkiy jangchilarga ko‘proq suyana boshladilar.

Turkiy harbiylar dastlab saroy qo‘riqchilari, qo‘shin boshliqlari va viloyat noiblari sifatida xizmat qildi. Ular jangovar intizomi, sarkardalik salohiyati va siyosiy vaziyatdan foydalana olish qobiliyati bilan ajralib turardi. Vaqt o‘tishi bilan bu qatlam xalifalik markazida ham, chekka viloyatlarda ham siyosiy qarorlar qabul qilish jarayoniga ta’sir ko‘rsata boshladi.

Turkiy sulolalarning paydo bo‘lishi xalifalikning zaiflashuvi belgisi bo‘lishi bilan birga, mahalliy boshqaruvning yangi shakllari yuzaga kelganini ham ko‘rsatadi. Tuluniylar va Ixshidiylar Misrda, Zangiylar Suriya va Iroqda, Mamluklar esa Misr va

Shom hududlarida turkiy harbiy-siyosiy an'ananing yorqin namunalari bo'ldi.

TULUNIYLAR VA IXSHIDIYLAR: MISRDA TURKIY BOSHQARUV AN'ANASINING SHAKLLANISHI

Tuluniylar sulolasi Abbosiylar xalifaligi hududida shakllangan ilk mustaqil turkiy sulolalardan biri hisoblanadi. Sulola asoschisi Ahmad ibn Tulun 868-yilda Misrga noib sifatida yuborilgan bo'lsa-da, qisqa vaqt ichida moliya, qo'shin va ma'muriy boshqaruvni o'z qo'lga oldi. U Misr iqtisodiyotini tiklash, mustaqil qo'shin tuzish, o'z nomidan tangalar zarb ettirish va xutbada xalifa nomidan keyin o'z ismini o'qitish orqali amalda mustaqil hukmdorga aylandi.

Ahmad ibn Tulun hukmronligi davrida Misr bilan birga Suriya ham uning ta'sir doirasiga kirdi. Bu holat Misrning Abbosiylar markazidan siyosiy jihatdan ajralib, alohida mintaqaviy kuchga aylanishini boshlab berdi. Qohiradagi Ahmad ibn Tulun masjidi esa ushbu davrning me'moriy va madaniy yodgorligi sifatida bugungi kungacha saqlanib qolgan. Tuluniylar davlati 905-yilgacha mavjud bo'lib, Abbosiylar tomonidan qayta bo'ysundirilgan bo'lsa-da, u Misrda mustaqil sulolaviy boshqaruv tajribasini boshlab berdi.

Ixshidiylar sulolasi esa Tuluniylardan keyin Misr va Suriyada turkiy boshqaruv an'anasini davom ettirdi. Sulola asoschisi Muhammad ibn Tug'j al-Ixshid 935-yilda Misr hokimi bo'lib, keyinchalik amalda mustaqil hukmdorga aylandi. Uning ajdodlari Markaziy Osiyo, xususan Farg'ona bilan bog'langanligi sababli "Ixshid" unvoni mintaqaning qadimiy siyosiy an'analari bilan aloqador holda talqin qilinadi.

Ixshidiylar Misr, Suriya va Hijoz ustidan nazorat o'rnatib, Bag'dod xalifasi hamda Suriyadagi Hamadoniylar bilan murakkab siyosiy munosabat olib bordilar. Muhammad ibn Tug'j va uning vorislari Misrda tartibni saqlash, moliyaviy boshqaruvni kuchaytirish va ilm-fan hamda adabiyot vakillariga homiylik qilishga intildilar. Bu davrda Abu Toyiyb al-Mutanabbiy kabi mashhur adiblar saroy muhitida faoliyat yuritgan.

ZANGIYLAR: SALIBCHILARGA QARSHI KURASHDA TURKIY HARBIY SALOHIYAT

Zangiylar davlati XII asrda Suriya va Iroq hududida shakllangan muhim turkiy sulolalardan biridir. Uning asoschisi Imoduddin Zangi ibn Oqsunqur Saljuqiylar harbiy-siyosiy muhitida tarbiya topgan, jangovar tajriba orttirgan va 1127-yildan boshlab Mosul atrofida mustaqil siyosiy kuch sifatida maydonga chiqqan. Zangiylar sulolasi Saljuqiylar davridagi atabeklik an'anasi asosida yuzaga kelgan bo'lib, harbiy boshqaruv va shaxsiy sadoqatga tayangan kuchli tuzilmani shakllantirdi.

Imoduddin Zangi salibchilar davlatlariga qarshi kurashi bilan musulmon olamida mashhur bo'ldi. 1144-yilda Edessa shahrining salibchilardan olinishi nafaqat Zangiylar mavqeini oshirdi, balki Yevropada Ikkinchi salib yurishining boshlanishiga ham turtki berdi. Bu voqea musulmon davlatlarining salibchilarga qarshi birlashish

imkoniyatini ko'rsatgan muhim burilish nuqtasi sifatida baholanadi.

Zangiyning vafotidan so'ng uning o'g'li Nuriddin Mahmud Zangiy otasining siyosatini davom ettirdi. U Damashq va Halab atrofidagi musulmon kuchlarini birlashtirishga intildi, adolatli boshqaruv, diniy-ma'rifiy muassasalarga homiylik va harbiy intizom bilan tanildi. Zangiylar davrida shakllangan siyosiy-harbiy tajriba keyinchalik Ayyubiylar, xususan Salohiddin Ayyubiy faoliyatiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Zangiylar faoliyatida turkiy sarkardalar va amirlarning sadoqati muhim o'rin tutdi. Zayniddin Ali Kuchuk kabi lashkarboshilar Zangiylar harbiy tizimida katta mavqega ega bo'lgan. Usama ibn Munqizning asarida Zangiylar hukmdorlari va ularning amirlari jasorat, sadoqat va dindorlik sifatleri bilan tasvirlanadi.

MAMLUKLAR DAVLATI: HARBIY ELITADAN SULTONLIKKACHA

Mamluklar davlati 1250-yilda Misrda Ayyubiylar sulolasi zaiflashuvi fonida tashkil topdi va 1517-yilgacha davom etdi. Mamluklar dastlab harbiy xizmat uchun tarbiyalangan qullar — ya'ni professional askarlar sifatida shakllangan bo'lsalar-da, vaqt o'tishi bilan davlat boshqaruvining asosiy tayanchiga aylandilar. Ayniqsa As-Solih Najmiddin Ayyub davrida mamluklarni sotib olish, ularni harbiy jihatdan tayyorlash va Nil bo'yidagi Ravda orolida joylashtirish siyosati kuchaydi.

Mamluklarning siyosiy maydonga chiqishida salibchilar bilan bo'lgan kurash muhim rol o'ynadi. 1249–1250-yillarda Fransiya qiroli Lyudovik IX boshchiligidagi salibchilar Misrga yurish qilganida, Bahriy mamluklar Mansura janglarida muhim g'alaba qozondilar. Ayyubiy hukmdor Turonshohning o'ldirilishi va Shajar ad-Durr hamda Izzuddin Aybak voqealari natijasida Misrda Mamluklar sultonligi shakllandi.

Mamluklar davlati odatda ikki davrga bo'linadi: Bahriy mamluklar davri (1250–1382) va Burjiy yoki Cherkes mamluklar davri (1382–1517). Bahriylar davrida Qutuz va Baybars kabi sultonlar mamlakat mudofaasini mustahkamladi. Ayn Jalut jangida mo'g'ullarning to'xtatilishi va salibchilarning Levantdan siqib chiqarilishi Mamluklar davlatining musulmon olamidagi mavqeini yanada oshirdi. Baybars davrida Qohirada Abbosiy xalifaligining ramziy tarzda tiklanishi esa Mamluklar hokimiyatiga diniy-siyosiy legitimlik berdi.

Mamluklar faqat harbiy kuch emas, balki murakkab ma'muriy tizimga ega davlat ham edi. Qohira poytaxt sifatida siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazga aylandi. Davlat boshqaruvida sulton, noiblar, amirlar, qozilar, muhtasiblar va devonlar tizimi faoliyat yuritdi. "Qilich egalari" va "qalam egalari" o'rtasidagi vazifalar taqsimoti Mamluklar ma'muriyatining muhim xususiyatlaridan biri edi.

Mamluklar davrida ilm-fan, me'morchilik va madaniyat ham rivojlandi. Masjidlar, madrasalar, xonaqohlar, shifoxonalar va kutubxonalar qurildi. Qohira musulmon Sharqining yirik ilmiy markazlaridan biriga aylandi. Shunga qaramay, keyingi asrlarda ichki nizolar, iqtisodiy inqiroz, savdo yo'llarining o'zgarishi va

Usmonlilar bilan to'qnashuvlar Mamluklar davlatining zaiflashuviga olib keldi. 1516-yildagi Marj Dabiq va 1517-yildagi Ridaniya janglaridan so'ng Misr Usmonli davlatiga qo'shildi.

TURKIY DAVLATLARNING TARIXIY AHAMIYATI

Tuluniylar, Ixshidiylar, Zangiylar va Mamluklar tarixini umumlashtirib qaraganda, ularning barchasida bir nechta umumiy jihatlar ko'zga tashlanadi. Birinchidan, bu davlatlar Abbosiylar markaziy hokimiyati zaiflashgan davrda viloyatlarning siyosiy mustaqillikka intilishi natijasida yuzaga kelgan. Ikkinchidan, ularning siyosiy asosini ko'pincha turkiy harbiy qatlam tashkil qilgan. Uchinchidan, ushbu sulolalar o'z hududlarida tartib, harbiy intizom va iqtisodiy boshqaruvni kuchaytirishga harakat qilgan.

Turkiy davlatlar musulmon Sharqida faqat mahalliy sulolalar sifatida emas, balki xalqaro siyosiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatgan kuchlar sifatida ham namoyon bo'ldi. Zangiylar salibchilarga qarshi kurashda musulmon kuchlarini birlashtirish g'oyasini kuchaytirgan bo'lsa, Mamluklar mo'g'ullar va salibchilar xavfiga qarshi samarali harbiy to'siq bo'ldi. Tuluniylar va Ixshidiylar esa Misrning keyingi asrlardagi mustaqil siyosiy markaz sifatida shakllanishiga zamin yaratdi.

Shu jihatdan, turkiy sulolalar faoliyati Abbosiylar davrining oxirgi bosqichlarida siyosiy tarqoqlikning oddiy belgisi emas, balki yangi davlat boshqaruvi tajribalarining shakllanishi sifatida ham baholanishi lozim. Ular xalifalikning chekka hududlarida yangi ma'muriy, harbiy va madaniy markazlar paydo bo'lishiga xizmat qildi.

XULOSA

Abbosiylar xalifaligi hududida turkiy davlatlarning paydo bo'lishi islom sivilizatsiyasi tarixidagi muhim siyosiy jarayonlardan biri bo'ldi. Xalifalik markaziy hokimiyatining zaiflashuvi turkiy harbiy-siyosiy qatlamning kuchayishi uchun sharoit yaratdi. Natijada Misr, Suriya, Iroq va Hijozda turkiy sulolalar boshchiligidagi mustaqil yoki yarim mustaqil davlatlar shakllandi.

Tuluniylar va Ixshidiylar Misrda turkiy boshqaruv an'anasini boshlab bergan bo'lsa, Zangiylar salibchilarga qarshi kurashda musulmon olamining mudofaa salohiyatini kuchaytirdi. Mamluklar esa harbiy elita sifatida siyosiy hokimiyatni qo'lga olib, Misr va Shomni bir necha asr davomida boshqardi. Ularning mo'g'ullar va salibchilarga qarshi kurashi, Qohirani ilmiy-madaniy markazga aylantirishi hamda kuchli ma'muriy tizim yaratishi tarixiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Umuman olganda, turkiy sulolalar Abbosiylar xalifaligi siyosiy tuzilmasining o'zgarishida, musulmon Sharqida yangi davlatlar vujudga kelishida va mintaqaviy kuchlar muvozanatining shakllanishida muhim rol o'ynadi. Bu jarayon Markaziy Osiyo va turkiy xalqlarning o'rta asr islom dunyosi tarixidagi o'rnini chuqurroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bosvort K. E. Musulmon sulolalari. – Toshkent: Fan, 2007.
2. Ibn al-Asir Abulhasan. Al-Kamil fi-t-tarix. Qohira: Maktabatu shshamila, 21712.
3. Usama ibn Munqiz. Ibratli kitob. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1980.
4. Ibn Xallikon. Vafayot al-a‘yon va anbo abno az-zamon / tahqiq: Ihson Abbos. – Bayrut: Dar Sader, 1977.
5. Muhammad ibn Iyos al-Hanafiy. Badoi‘ az-zuhur fi vaqoi‘ ad-duhur / tahqiq: Muhammad Mustafo. – Qohira: Al-Hay‘a al-Misriyya al-‘Amma lil-Kitab, 1982–1985.
6. Arab Encyclopedia: Mamluklar davlati haqidagi elektron maqola.
7. Britannica materiallari: Tuluniylar, Ixshidiylar, Zangiylar va Mamluklar tarixiga oid ma‘lumotlar.